

לבה הפועם של ירושלים

קורותיו והתפתחותו של מרכז העיר ירושלים (1860-2010)

אמנון רמון

מרכז העיר ירושלים הוא מעין מיקרוקוסמוס של תולדות העיר, משלהי התקופה העות'מאנית, דרך תקופת המנדט הבריטי ועד ללבטים באשר לתכנית ההתחדשות בימינו. התפתחותו משקפת את המגמות העיקריות בתולדות העיר בעת החדשה, ומלמדת על ייחודו בהשוואה למרכזי ערים גדולות אחרות.

"הסיטי של ירושלים": שלהי התקופה העות'מאנית

עד אמצע המאה ה-19 שכן המרכז הכלכלי של ירושלים בשווקים הצפופים שבעיר העתיקה. עם עליית כוחן של מעצמות אירופה, "זחל" המרכז לאזור שער יפו, ושם התרכזה עיקר הפעילות הכלכלית האירופית. במשך הזמן גלשה הפעילות המסחרית אל מחוץ לשער יפו.

סלילת הדרך מיפו לירושלים בשנת 1869 יצרה רחוב עירוני ראשון מחוץ לעיר העתיקה, שהפך לימים לחבל הטבור של העיר. סמוך לו קמו בנייני מגרש הרוסים והשכונות היהודיות נחלת שבעה (1869) ואבן ישראל (1875), וכן בתי אמידים יהודים וערבים. בקרבת שער יפו עצמו נבנו בית מכס וח'אן, לסוחרים ולצליינים.

בסוף המאה ה-19 הואץ פיתוח הקטע שבין שער יפו לגן העיר (כיכר העירייה). לאורכו הוקמו בניינים רבים (חלקם ביוזמת הפטריארכיות היוונית-אורתודוקסית והארמנית), ונפתחו חנויות, משרדים, עסקים ומלונות, רובם ביוזמה אירופית. מחוץ לשער יפו התפתחה "התחנה המרכזית", ובה חנו כרכרות, עגלות וגמלים. לידם נפתחו המסבאות ובתי הקפה הראשונים מחוץ לחומות, ובהדרגה החל להתפתח אף אזור ממילא הסמוך, מדרום לדרך יפו.

ד"ר אמנון רמון הוא מרכז מערכת "קתדרה" ביד יצחק בן-צבי מלמד בחוג למדע הדתות באוניברסיטה העברית וחוקר במכון ירושלים לחקר ישראל, ומתמקד בחקר תולדות ירושלים בעת החדשה. נמנה על עורכי הספר "יורדים העירה: מרכז העיר ירושלים - היסטוריה, תמונת מצב ותכנית ההתחדשות".

מימין:
שער יפו, 1900 בקירוב
(ארכיון התמונות יד בן צבי)

משמאל:
כיכר ציון, שנות ה־60
(ארכיון התמונות יד בן צבי)

מראשית שנות ה־20 התפתחו שני מרכזים מסחריים מדרום לרחוב יפו. המרכז בממילא נועד לשמש מרכז מסחרי מודרני לכל תושבי ירושלים. הסוחרים היהודים שמחו לצאת מהעיר העתיקה לסיביה מודרנית (בעיקר בעקבות מאורעות תרפ"ט), ובנק אפ"ק והסוכנות היהודית שכרו משרדים במרכז. פיתוחו התעכב מסיבות כלכליות, ולאחר מכן מסיבות ביטחוניות.

במקביל התפתח מרכז יהודי חדש לעסקים ולמגורים בין הרחובות יפו, בן־יהודה והמלך ג'ורג' ("המשולש"), לב מרכז העיר עד ימינו. בעקבות המרד הערבי בשנים 1936-1939 הועתקו עסקים יהודים לאזור זה, שהפך למרכז העיר היהודית, וחלק מהעסקים בממילא עברו לידי לא־יהודים. בנייה חדשה התפתחה גם ברחוב פרינסס מרי (שלומציון המלכה) ורחוב הסולל (החבצלת), שהפך בשנות ה־30 למרכז העיתונות הירושלמי. במקביל פותחה רשת הדרכים: ב־1922 נסללו באספלט קטעים מרחוב יפו, בדצמבר 1924 נחנך רחוב המלך ג'ורג' החמישי, ובעקבותיו נסלל רחוב בן־יהודה.

"ירושלים החדשה מתנפלת עליך בצווחה צעקנית"

תכנית המתאר של האדריכל קליפורד הולידי (A.C.Holyday), שאושרה ב־1930, התוותה לראשונה רצועה מסחרית לאורך רחוב יפו, משער יפו ועד לכניסה המערבית לעיר. התנופה הכלכלית בשנות ה־30 סייעה למימושה. פרויקטים למגורים (חלקם בני שבע־שמונה קומות) נבנו ברחוב המלך ג'ורג', ב"משולש" וסביבו, ובבסיסים הוקמו חנויות מעוצבות. ברחוב יפו הוקמו מבני ציבור ובהם בניין העירייה, בנק אפ"ק והדואר המרכזי. התפתחות המרכז עוררה גם ביקורת: קצין המשטרה הבריטי דאגלס דאף כתב ב־1936:

ירושלים החדשה מתנפלת עליך בצווחה צעקנית כמרשעת רעה ומפורכסת [...] גיבוב של בניינים שאינם מבטאים מאומה חוץ מכוחו הבוטה של טעם רע כשהוא מלווה בכסף ללא הגבלה. [...] ירושלים היא מגושמת, מסחרית

בשנת 1891 הוקם בית החולים העירוני בקצה המערבי של הרחוב, וב־1896 עברה עיריית ירושלים מהרובע המוסלמי לבניין בפנית הרחובות ממילא ויפו. בניינים אלה הגדירו את גבולות מרכז העסקים המתפתח של ירושלים החדשה. רחוב הנביאים המקביל התפתח כאזור מגורים אקסקלוסיבי ומוקד למוסדות חסד נוצריים ויהודיים. לרגל ביקור הקיסר הגרמני וילהלם השני ב־1898 נסתם חפיר המצודה והחומה נפרצה סמוך לשער יפו, כדי לאפשר כניסת כרכרות. על רגשותיהם המעורבים של הירושלמים בין שימור העיר לבין פיתוחה כתב דוד לילין:

חומת ירושלים נפרצה, והעיר נפתחה לרוחה על יד שער יפו [...] ובכל זאת לא נעם לבני ירושלים רגע ראותם בהונף הגרזן על טור האבנים העליון [...] לקרקר קיר ולנפץ אבניו ואבני הטורים הבאים אחריו ככלי אין חפץ בו. ("המלץ", י"ט תשרי תרנ"ט)

באותה עת קבעה עיריית ירושלים חוקי עזר ראשונים לשיפור מראה רחוב יפו: נשתלו עצים, הותקנה תאורת רחוב ונשכרו מנכי רחובות. ערב מלחמת העולם הראשונה היה רחוב יפו לרחוב העיקרי של העיר: מגורים, חנויות, בנקים, בתי דואר, קונסוליות, משרדים ובתי מלון; תערובת ססגונית של בתי קפה ושווקים מזרחיים בצד חנויות אירופיות. יעקב יהושע מתאר את האזור כמקום בו "דפק לבה של ירושלים המודרנית המתחדשת האירופית". כאן עמדה הסיטי של ירושלים.

האנגלים באים

הכיבוש הבריטי של ירושלים (1917) וכינון הממשל האזרחי בקיץ 1920, חוללו מפנה בתולדות מרכז העיר. רחוב יפו הפך לרחובה הראשי של בירת השלטון הבריטי. לאורכו שכנו מוסדות ציבור ובנייני מסחר ומשרדים, והוא שב לשמש מרכז עסקים ליהודים ולערבים. אזור נחלת שבעה הפך למוקד בילוי. בבתי פיינגולד שכנו דפוס "המַצפה", הראינוע הראשון בירושלים (מ־1918), ועד הצירים, מועצת הפועלים, מפלגת "אחדות העבודה" ועוד.

כיכר ציון, 1950
(צילום: חנה קטקוף, לט"מ)

הביטחון בשולי מרכז העיר, וביוני 1948 פוצצו בידי צה"ל המבנים הנטושים שבין שער יפו וכיכר העירייה, והמורד המזרחי של רחוב יפו נחסם לאורך כ-150 מ'. כך הושלם למעשה ניתוק המרכז היהודי בירושלים מן המרכז הערבי, תהליך שהחל במאורעות 1929 והתעצם בתקופת המרד הערבי. ירושלים הפכה לעיר חצויה.

בדצמבר 1949 הוכרזה ירושלים לבירת ישראל, אך בפועל הייתה עיר-קצה מנותקת. הכלכלה וחיי החברה והתרבות נפגעו, התיירות כמעט פסקה והמגזר הציבורי הצטמצם. בשנות העלייה הגדולה אמנם חל גידול מהיר באוכלוסית ירושלים, אולם האוכלוסייה החזקה התמטטה וקליטת העולים הוסיפה לנטל. כוח הקנייה העירוני היה קטן, המסחר והבנקאות הצטמקו. המרכז המסחרי במילוא הפך לשכונת ספר ענייה שתושביה סבלו מהקרבה לגבול. בניין העירייה, שהיה מרכז ירושלים המנדטורית וסמל החיבור שבין העיר העתיקה לעיר החדשה, נוקב בכדורים והיה לסמל הגבול. קירות מחסה להגנה מצליפות הוקמו ברחוב יפו, במילוא וברחוב המלך ג'ורג'. באזור המשולש הדהדו מדי פעם תקריות הירי, ולרגעים אחדים הופרה שגרת החיים.

יורדים העירה: ההווי הירושלמי במרכז העיר
בתהליך אטי החלו ירושלים ומרכזה משתקמים מפגיעות המלחמה, בעיקר בזכות מאמץ ממסדי ישראלי. בניינים ריקים במרכז העיר איכלסו את מוסדות השלטון החדשים, בהם משכן הפנסת בבית פרומין; משרדי העבודה והפנים עברו לרחוב יפו, ה"טאבו" ומשרד החקלאות למגרש הרוסים ומשרד החינוך לרחוב שבטי ישראל. תהליך השיקום במרכז העיר הואט בסוף שנות ה-50, בעקבות התכניות להעתקת "מרכז הכובד" של העיר מערבה ופיתוח קריית הממשלה, קמפוס האוניברסיטה העברית ומוזיאון ישראל בגבעת רם. במרכז העיר נותרה עיריית ירושלים, ולימים כתב על כך טדי קולק: "על ידי הישארותנו בגבול, אנו מביעים את אמונתנו כי איחוד ירושלים עתיד לבוא ביום מן הימים. לא היה לי, כמובן, מושג כי מלחמה תביא לאיחוד' כה במהרה".
חרף הקשיים נותרו רחוב יפו ו"המשולש" כמוקד חיי החברה, המסחר והתרבות בירושלים. המושג הירושלמי "יורדים העירה" סימל את זיקתם של הירושלמים למרכז, שבו נפגשו כל חלקי האוכלוסייה היהודית, שהייתה מיקרוקוסמוס של החברה הישראלית כולה. בערב יום העצמאות ובאירועים חגיגיים גדשו החוגגים את מרכז

בצורה מחוצפת, עיר חדישה עם בתים מתהדרים, עקנים ובטוחים בעצמם.

בסוף שנות ה-30 ובראשית שנות ה-40 הגיע המרכז לשיא התפתחותו. העלייה החמישית הביאה פריחה כלכלית ותרבות עירונית מפותחת, ומלחמת העולם השנייה הביאה שגשוג לירושלים, שהפכה למרכז חשוב של השלטון הבריטי במזרח התיכון. במרכז העיר שכנו משרדיהם של עורכי הדין החשובים, הבנקים המרכזיים, סוכני הביטוח והנדל"ן, הרופאים, חלפני הכספים ועוד. "המשולש" הפך גם למוקד התרבות העברית, וכיכר ציון הוקפה חנויות ספרים ועיתונים (סטרימצקי, "העתיד", "במברגר-ורמן") ובתי קפה: "קפולסקי", "אירופה" ו"וינה", "עטרה" ו"טעמון". בסוף שנות ה-30 היו במרכז העיר 67 בתי קפה ובתי אוכל, 65 מלונות ופנסיונים, וכעשרה בתי קולנוע ("אוריון", "עדן", "ר'קס" ועוד).

בצלו של הגבול

המאבק היהודי האלים נגד השלטון הבריטי מראשית 1944, הביא להתבצרות הבריטים. במזרח רחוב יפו ובאזור מגרש הרוסים הוקם "אזור הביטחון C" בפברואר 1947, ובעקבותיו חלה פגיעה חמורה במרכז הכלכלי היהודי. בעלי עסקים רבים נאלצו לעבור מחוץ לאזור הביטחון מערבה והכנסותיהם נפגעו.
ב-2 בדצמבר 1947 נבזזו והוצתו בידי המון ערבי חנויות של יהודים במרכז המסחרי במילוא, ובתגובה תקפו יהודים את חנויות הערבים במרכז המסחרי וברחוב פרינסס מרי (כיום: שלומציון). בפברואר ובמרץ 1948 הוחדרו מכוניות תופת ערביות למרכז העיר היהודי, והפיצוץ ברחוב בן-יהודה ב-22 בפברואר היה המכה הקשה ביותר. בצאת הבריטים מירושלים השתלטו כוחות ההגנה על אזור

העיר; ברחוב יפו נערכו מצעדים צבאיים ביום העצמאות, סיום צעדת ארבעת הימים ו"מצעד המחולות". הירושלמים גילו נאמנות לעסקים מימי המנדט, בהם חנויות ששרדו עד היום: כלבו "מעייין שטוב", נעלי "פריימן את ביין", חנות הספרים "לודביג מאיר" ובית המרקחת "אלבא". בערבים נהרו רבים לבתי הקולנוע, ולאחר הסרט צבאו על "מלך הפלאפל" ו"קפה אלנבי" ברח' המלך ג'ורג'. מופעי תאטרון, קונצרטים ואופרה נערכו בקולנוע "אדיסון". קפה "טעמון" היה בשנות ה-50 מפגש לאמנים ולאנשי "בצלאל", ובשנות ה-60 לפעילי שמאל; ב"פינק" האקסקלוסיבי ישבו עיתונאים מחו"ל, אנשי או"ם ודיפלומטים. בתי קפה חדשים נוסדו, ובצד מועדונים דוגמת המוסד הנודע של סוראמללו.

מגמות מנוגדות

מלחמת ששת הימים ו"איחוד העיר" יצרו בירושלים מציאות חדשה: הפלת המחיצות בין חלקי העיר חשפה את אזורי ההריסות בין מרכז העיר הערבי, שהתפתח בתקופה הירדנית מחוץ לשער שכס, לבין מרכז העיר היהודי באזור רחוב יפו והמשולש.

בפני פרנסי העיר ומתכנני ניצבה המשימה לחבר מחדש את שני חלקי העיר ולשקם את "אזורי התפר", בעיקר אזור ממילא וכיכר צה"ל, שחזרו להיות נקודות החיבור בין העיר העתיקה לעיר החדשה. הקמת הגן והטיילת סביב חומות העיר העתיקה סתמה את הגולל על שיקום המורד המזרחי של רחוב יפו, שהיה ציר החיבור הטבעי בין שני חלקי העיר.

משימה נוספת הייתה שדרוג מרכז העסקים הראשי באזור רחוב יפו והמשולש, והתאמתו למציאות החדשה של העיר. תכנית האב לירושלים 1968 קבעה שהמע"ר של ירושלים ימשיך להתקיים במקומו הגאוגרפי הנוכחי, ויעבור שיקום מרחיק לכת, כולל הריסת שכונות כנחלת שבעה. לאחר ויכוחים קשים הוחלט לשקם את מרכז העיר באתרו הנוכחי, אולם למרבה המזל לא בוצעו התכניות להריסת השכונות.

בשנות ה-70 החל גם הטיפול באזורי הגבול לשעבר: שכונת ימין משה עברה שיקום פיזי, האוכלוסייה החלשה שהתגוררה בה בשנים הקשות פונתה והשכונה הפכה לשכונת יוקרה. האדריכלים ספדיה ווייל הכינו תכנית מורכבת ושפתנית לאזור ממילא, שעוררה ויכוח ציבורי חריף. תכנית ממילא החדשה אושרה ב-1987 והבשילה רק בשנת 2008, בפתיחת "רובע ממילא (אלרוב)". לצעד זה יש חשיבות עצומה בזכות חיבורה מחדש של העיר העתיקה למרכז העיר, באזור רחוב שלומציון המלכה. בלב העיר תוכננו בשנות ה-70 וה-80 שלושה פרויקטים מרכזיים. הראשון בהם היה הקמת קריית העירייה החדשה סביב כיכר ספרא, שנחנכה ב-1998. התכנית הצליחה להפוך אזור מוזנח וירוד למרקם אורבני איכותי, המשלב שימור מבנים היסטוריים חשובים עם אדריכלות מודרנית עכשווית.

הפרויקט השני היה שיקום רחוב בן-יהודה, שהיה

למדרחוב הראשון בארץ. לרחוב נוספו ריצוף אבן, עצים ותאורה מסוגנת. חזיתות שופצו, שלטים הוסרו ונחשף יופיים של הבניינים המנדטוריים. הציבור הירושלמי הצביע ברגליו, והמדרחוב החדש הפך לאטרקציה סואנת שהתחברה לפרויקט השלישי: שיקום נחלת שבעה. בתהליך שהחל מ"למטה" הפכו בתי המלאכה בשכונה לפאבים, למסעדות ולבוטיקים והשכונה הפכה למוקד בילוי וחיי לילה, ה"סוהו" הירושלמי. הממסד העירוני והממשלתי החל לפעול לשיקומה הפיזי של השכונה, והרחובות סלומון וריבלין הפכו למדרחובים שוקקים.

למרות המאמץ התכנוני והצלחת הפרויקטים, סבל מרכז העיר מתהליך ירידה כללי. עיקר המאמץ התרכז בתכנון השכונות החדשות סביב העיר, והמרכז ההיסטורי התרוקן מתפקודיו הכלכליים. המשרדים הממשלתיים עברו לקריית הממשלה בגבעת רם ולגבעת שאול, ומוקדי הפעילות המסחרית עברו לתלפיות, לגבעת שאול ולמלחה. מוסדות תרבות ובידור נסגרו, ואחרים עברו בעיקר לדרום העיר. בתי הקולנוע נסגרו בעקבות השינוי בדפוס הביולוגי, ורבים מתושבי המרכז עזבו אל השכונות החדשות. הפיגועים בתקופת האינתיפאדה השנייה הנחיתו עוד מכה קשה, שכמעט שיתקה את מרכז העיר.

שקיעת מרכז העיר שיקפה את תהליך הידרדרותה של בירת ישראל: מרכז העיר הוא לבה הפועם, ותפקודו התקין הכרחי לשגשוג העיר כולה. הניסיון באירופה ובארצות הברית מוכיח שעיר מצליחה היא עיר שמרצה חי ותוסס ומשמש מוקד למגוון הפעילויות העירוניות: מסחר, בידור, תרבות, עבודה ומגורים. המרכז נותן ביטוי לייחודה של העיר ומעצב את זהותה, ובנייניו מספרים את תולדות התפתחותה.

ניצני השינוי ותקוות לעתיד

הקמת חברת "עדן" בשנת 2001 על ידי עיריית ירושלים וממשלת ישראל, כחברת-בת של הרשות לפיתוח ירושלים (הרל"י), נועדה לעצור את שקיעת מרכז העיר ולהביא להתחדשותו. המאמץ האדיר התבטא בפעילות במגוון תחומים: תכנון, פיתוח פיזי, תחבורה, תרבות, קידום המסחר ועוד. פעילות זו של המגזר הציבורי אמורה למשוך את המגזר הפרטי להשקיע במרכז העיר.

שיפור התשתיות, הפיכת חלקים נרחבים מהמרכז העירוני למדרחובים מסחריים (ובראשם רחוב יפו ומסילת הרכבת הקלה לאורכו) ועבודות שימור ופיתוח נוספות בעשור האחרון מסמנים את הכיוון הרצוי להתפתחות מרכז העיר. ניצנים לשינוי כבר נראים בשטח, והם נותנים לראשונה זה עשרות שנים סיכוי של ממש להתחדשות ולשיקום מרכז העסקים הראשי של בירת ישראל.

לעיון נוסף:

1. ד' צוער ור' אהרנסון, "מדרג היסטורית לרחוב ראשי: עיצובו ופיתוחו של רחוב יפו בירושלים 1860-1948", קתדרה 121, עמ' 101-136.
2. ד' קרויאנקר, רחוב יפו, ירושלים - ביוגרפיה של רחוב - סיפורה של עיר, ירושלים, 2005.
3. א' רמון, א' ילינק וא' ויטמן, יורדים העירה - מרכז העיר ירושלים: היסטוריה, תמונת מצב ותכנית ההתחדשות, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תשע"א.

"צמת האיכסים" לשעבר, בלב ירושלים - הדמיה (צוות תכנית אב לתחבורה ירושלים)